

Norsk institutt for kulturminneforskning

Fortidens minner i dagens landskap

Status for automatisk fredete kulturminner
i Bømlo kommune, Hordaland 2008

May-Liss Bøe Sollund

Norsk institutt for kulturminneforskning

NIKU ble etablert 1. september 1994 som del av Stiftelsen for naturforskning og kulturminneforskning, NINA•NIKU. Fra 1. januar 2003 er instituttet en selvstendig stiftelse og del av det nyopprettede aksjeselskapet Miljøalliansen som består av seks forskningsinstitutter og representerer en betydelig spesial- og tverrfaglig kompetanse til beste for norsk og internasjonal miljøforskning.

NIKU skal være et nasjonalt og internasjonalt kompetansesenter innen anvendt kulturminneforskning. Vår oppdragsvirksomhet er rettet mot så vel kulturminneforvaltningen som andre relevante brukere i samfunnet, både offentlige og private. Instituttet utfører forskning og oppdrag innen følgende områder:

- Arkeologi i middelalderbyene
- Arkeologiske registreringer og overvåkinger
- Bygningsundersøkelser
- Fargeundersøkelser (bygninger)
- Humanosteologi
- Konservering og restaurering
- Landskap og kulturminner
- Landskapsanalyser og konsekvensutredninger for kulturminner i samband med naturinngrep og arealendringer
- Miljøovervåking
- Oppmålinger
- Registrering av kulturminner

De største oppdragsgiverne er, i tillegg til Miljøverndepartementet og Norges forskningsråd, Riksantikvaren, Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og andre offentlige institusjoner og bedrifter (Statsbygg, Forsvaret ol.).

NIKU har sitt hovedkontor i Oslo og distriktskontorer i Bergen, Oslo (Gamlebyen), Tromsø, Trondheim og Tønsberg.

Publikasjoner

Som selvstendig stiftelse har vi valgt å avslutte tidligere serier og etablerer fra 2003 to nye serier som hver nummereres fra 1 og oppover.

- NIKU Rapport er den rapportering som overleveres oppdragsgiver etter fullført prosjekt. Serien kan ha begrenset opplag og distribusjon.
- NIKU Tema omfatter det vide spekter av kulturminnefaglige områder som instituttet arbeider med og henvender seg i hovedsak til forsknings- og fagmiljøer samt forvaltning.

Sollund, M.-L. B. 2009. Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Bømlo kommune, Hordaland 2008. – NIKU Tema 27. 21 sider.

Oslo, mars 2009

NIKU Tema 27
ISSN 1503-4909
ISBN 978-82-8101-066-6

Rettighetshaver ©: Stiftelsen Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU
Publikasjonen kan siteres fritt med kildeangivelse

Redaksjon: Vigdis Andersen
Design og grafisk produksjon: Elisabeth Mølbach,
www.molbach.no

Opplag: 200
Trykk: Signatur AS, Oslo
Trykt på miljøpapir

Publikasjonen er også tilgjengelig som pdf-fil på www.niku.no.

Kontaktadresse:
NIKU
Storgata 2,
Postboks 736 Sentrum
N-0105 Oslo
Tlf.: 23 35 50 00
Faks: 23 35 50 01
Internett: www.niku.no

Prosjekt nr.: 1562902
Oppdragsgiver: Riksantikvaren
Tilgjengelighet: Åpen

Ansvarlig signatur:

Hilde Rigmor Amundsen

Sammendrag

Sollund, M.-L. B. 2009. Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Bømlo kommune, Hordaland 2008. – NIKU Tema 27. 21 sider.

I denne rapporten beskrives omfanget av skader som er påført de kjente automatisk fredete kulturminnene (fornminnene) i Bømlo kommune, Hordaland i perioden 2003-2008. Resultatene er basert på observasjoner som ble foretatt i 2003 da den første kontrollregistreringen fant sted. Den første kontrollregistreringen bygget på beskrivelser og observasjoner gjort i 1987 da førstegangsregistreringene ble utført. Undersøkelsen viser hvilke arealtyper fornminnene ligger på og fornminnenes tilstand. Dersom fornminnene er skadet eller fjernet etter 2003, er det også identifisert hvilke tiltak som har forårsaket dette. Registreringen er utført i henhold til Norsk Standard; NS 9450, "Automatisk fredete kulturminner - Registrering av tap og skade". Denne andre kontrollregistreringen gir mulighet til å se endringer av fornminner og arealene de ligger på i en periode på henholdsvis 16 og fem år. Resultatene av undersøkelsen viser at i løpet av de siste fem årene er det tre fornminner som er fjernet fullstendig, mens totalt 22 fornminner er påført en eller annen form for skade i denne perioden. Både blant de tapte og de skadete fornminnene var det et stort flertall som allerede hadde en skade ved registreringen i 1987. Virksomhet i forbindelse med jordbruk har påført fornminnene den største skaden. Arealbruken i de områdene der fornminnene ligger har endret seg svært lite. Om trent 80 % av fornminnene ligger i utmarksområder. Den største trusselen for fornminnene i Bømlo framover vil sannsynligvis være aktivitet i forbindelse med jordbruk og infrastruktur. Gjengroing vil først og fremst svekke opplevelsesverdien av fornminnene.

Oppdraget er utført på bestilling av Riksantikvaren som ønsker en kartlegging av årsakene til at den registrerte kulturminnebestanden desimeres.

Emneord: kulturminne – fredet – rapportering – miljøovervåking – desimering – kontroll – tap – skade – tilstand – Bømlo – Hordaland

Abstract

Sollund, M.-L. B. 2009. Prehistoric sites and monuments in present-day landscape. A report on the state of preservation of protected monuments in the municipality of Bømlo in Hordaland County, anno 2008. – NIKU Tema 27. 21 pages. In Norwegian.

This report describes the extent of damage inflicted on protected prehistoric monuments in Bømlo municipality in Hordaland County between 2003 and 2008. Archaeological monuments in the area were originally surveyed and described in 1987. An initial control survey was undertaken in 2003 to monitor the condition of the recorded monuments. By combining the two sets of information, it has been possible to produce a comprehensive assessment of how the monuments had fared in the course of this period.

A second control survey undertaken by NIKU in 2008 revealed that in the five years since the previous survey three archaeological sites had been destroyed and 22 monuments had suffered some kind of damage. Most of the damage was caused by activities connected with farming. More than 80 % of the sites are located in out-field areas, and the main future threat to these sites will continue to come from farming activities and road construction.

The 2003 and 2008 surveys are part of a nationwide investigation, initiated and funded by the Directorate for Cultural Heritage, concerning the problem of monument attrition.

Key words: cultural heritage site – protected – reporting – monitoring – survey – control – loss – damage – condition – Bømlo – Hordaland

Forord

Periodiske kontrollregistreringer av tap og skade er ledd i Riksantikvarens overvåking av automatisk fredete kulturminner. Kontrollarbeidet i Bømlo kommune, Hordaland ble utført i juni 2008. Arbeidet ble gjennomført av prosjektleder May-Liss Bøe Sollund, Jan Brendalsmo, Thomas Risan og Alma Thuestad, arkeologer ved NIKU. Thomas Risan har også vært ansvarlig for det datafaglige. De takkes.

Oslo, mars 2009

May-Liss Bøe Sollund

Innhold

Sammendrag	3
Abstract	3
Forord	4
1 Innledning	5
2 Bakgrunn	5
3 Hovedresultater	6
4 Presentasjon av området	7
4.1 Bømlo kommune, Hordaland	7
4.2 Tidligere registreringer	7
5 Kvalitetsvurdering av tidligere registreringer	11
5.1 Kontroll av kartfestingen	11
6 Resultat av kontrollen	11
6.1 Tilstandsending i perioden 2003-2008	11
6.2 Areal og arealbruksending	13
6.3 Fornminner som er berørt av tiltak i perioden 2003-2008	13
6.4 Tiltak som har forårsaket skade eller fjerning av fornminner i perioden 2003-2008	13
6.5 Utviklingen 1987 - 2003 - 2008	16
7 Tendenser i trusselbildet	17
8 Konklusjon	17
9 Kilder	19
Vedlegg	19

1 Innledning

Fornminnene i Norge har vært underlagt juridisk vern helt siden 13. juni 1905 da "Lov om Fredning og Bevaring af Fortidslevninger" ble vedtatt. Denne loven er senere endret og revidert, senest i 2003, i takt med endringer i samfunnet og erkjennelsen av nye fornminnetyper. Bakgrunnen for fredningsloven av 1905 var først og fremst å beskytte gjenstandsmaterialet i fornminnene mot ufaglig utgravning. Senere er fornminnene som landskapselement blitt viktigere. Dette fremgår av kulturminneloven av 1978 § 19, der det slås fast at departementet kan frede et område rundt selve fornminnet så langt det er nødvendig for å bevare virkningen av det i landskapet. Likevel har tiltak som utbygging og nydyrking gjennom tidene ført til at svært mange fornminner er skadet eller fjernet, og dette har også i stor grad skjedd etter 1905, til tross for lovgivingen.

2 Bakgrunn

Undersøkelsen er utført av NIKU etter bestilling fra Riksantikvaren. Prosjektet "Kontrollregistrering av automatisk fredede kulturminner (fornminner)" ble igangsatt i 1997 med fokus på desimeringshastigheten for denne type kulturminner. Fra 2001 har prosjektet vært en del av Riksantikvarens miljøovervåkingsvirksomhet. Formålet med overvåkingsprosjektet er å skaffe oversikt over utviklingen med hensyn til tap av og skade på kulturminnene samt å finne fram til årsakene for disse faktorene. I programmet overvåkes i alt 16 kommuner over en tidsperiode på fem år. Første omdrev av kontrollregistreringen ble avsluttet i 2004. Da var alle de 16 utvalgte kommunene kontrollregistrert for første gang. Resultatene fra første omdrev av undersøkelsen er publisert i Viking 2008 (Sollund 2008).

I 2005 startet så arbeidet med omgang nummer to av kontrollregistreringer i kommunene. Det ble da gjennomført kontroller i Grong kommune i Nord-Trøndelag, Skien kommune i Telemark og Tromsø kommune i Troms. I 2006 var det kontrollregistrering i Guovdageainnu suohkan/Kautokeino i Finnmark, Nord-Aurdal i Oppland og Fræna i Møre og Romsdal. I 2007 foregikk kontrollen i Eidskog i Hedmark, Saltdal i Nordland, Sandnes i Rogaland og Skjåk i Oppland. Andre omdrev avsluttes i 2009. Da skal fornminnene i Sarpsborg i Østfold oppsøkes.

Arbeidet med kontrollregistrering skal fortsette til år 2014. Da skal alle kontrollkommunene være besøkt tre ganger.

Overvåkingen gjennomføres i henhold til nasjonalt resultatmål 1: "Det årlige tap av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimeres. Innen år 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 % årlig" og resultatmål 2: "Fredete og fredningsverdige kulturminner og kulturmiljøer skal være sikret og ha ordinært vedlikeholds nivå innen 2020" (St.meld.nr. 26 2006-2007).

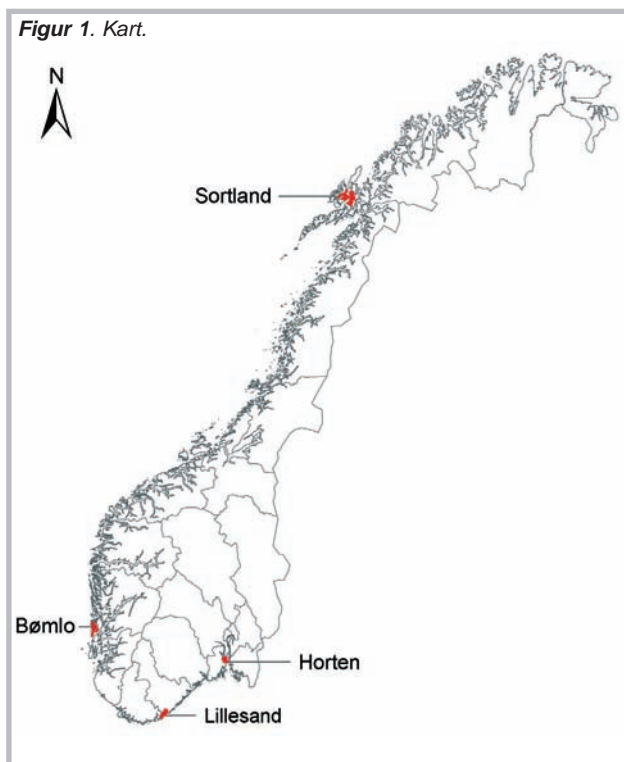
Det er publisert rapporter for alle kontrollregistreringene (se www.niku.no).

3 Hovedresultater

Kontrollregistreringen i 2008 omfattet kommunene Bømlo i Hordaland, Horten i Vestfold, Lillesand i Aust-Agder og Sortland i Nordland. Resultatene for andre kontrollregistreringsrunde er som følger (figur 1 og 2):

Bømlo i Hordaland
 Horten i Vestfold
 Lillesand i Aust-Agder
 Sortland i Nordland

Kontroll av 247 fornminner, registrert i 1987, kontrollert i 2003
 Kontroll av 107 fornminner, registrert i 1976, kontrollert i 2003
 Kontroll av 203 fornminner, registrert i 1980, kontrollert i 2003
 Kontroll av 216 fornminner, registrert i 1976, kontrollert i 2003

Figur 2. Gjennomsnittlig årlige tapte og skadete fornminner i de fire kommunene som ble kontrollregistrert i 2008.

Sum pr år tap og skade, gjennomsnitt			
	Periode		%
Bømlo	2003-2008		2,02
Horten	2003-2008		0,56
Lillesand	2003-2008		1,58
Sortland	2003-2008		3,15
Tap pr år, gjennomsnitt			
	Periode	Antall	%
Bømlo	2003-2008	0,6	0,24
Horten	2003-2008	0,2	0,19
Lillesand	2003-2008	0,2	0,10
Sortland	2003-2008	0,6	0,28
Skade pr år, gjennomsnitt			
	Periode	Antall	%
Bømlo	2003-2008	4,4	1,78
Horten	2003-2008	0,4	0,37
Lillesand	2003-2008	3	1,48
Sortland	2003-2008	6,2	2,87

4 Presentasjon av området

4.1 Bømlo kommune, Hordaland

Bømlo kommune er en landfast øykommune mellom Haugesund og Bergen. Flateinnholdet er på 247 kvadratkilometer. Kommune hadde pr 1.10.2008 11090 innbyggere (SSB). Innbyggertallet er svakt økende og kommunen har hatt en folketilvekst på ca. 200 personer etter at den forrige kontrollregistreringen fant sted i 2003. Av kommunens yrkesaktive befolkning i 2006 (bosatte i kommunen) var 6,2 % sysselsatt i primærnæringene, 35,6 % var ansatt i sekundærnæringer, mens 57,6 % arbeidet i tertiærnæringer. Ansatte i primærnæringen har gått ned med 0,8 % etter 2002. 55 % av befolkningen bor i tettbygde strøk. Det er fem tettsteder i kommunen og det administrative senteret ligger på Svortland.

4.2 Tidligere registreringer

Kulturminnene i Bømlo kommune ble registrert i for Økonomisk kartverk (ØK) i 1987. Arbeidet ble utført i regi av Bergen museum. Denne registreringen bygde på tidligere registreringer som var utført av blant annet Håkon Schetelig og Per Fett, samt Sigmund Alsakers senere registreringer av steinalderboplasser.

De fleste fornminnene som ble registrert var gravminner slik som gravrøyser. Gravrøysene i Bømlo ligger som oftest på knauser helt ute ved kysten. De tilhører en type gravminner som kalles årsvøyer. De er bygd kun av stein uten innblanding av jord. De ligger nesten alltid som enkeltliggende gravminner og skiller seg ut fra de øvrige gravrøysen som er bygd av både stein og jord. Gravminner av denne typen ligger oftest flere sammen i felt eller

Figur 3. Gravrøys som ligger på høyeste punkt på Fylkesneset. Id-nr 45754. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

Figur 4. Gravrøys på vestsiden av Fylkesneset. Id-nr 16090. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

grupper, og de er anlagt nær jordbruksområder. Noen av årrøysene i Bømlo er store og lett å se i terrenget (figur 3), men de fleste er svært utkastet og overgrodd slik at de er vanskelig å få øye på (figur 4).

Noen av røysene er imidlertid markert med bautastein slik at de er lett å få øye på selv om selve røysa er gjen-grodd (figur 5), og mange er ombygd til utkikksted eller varder (figur 6).

Det største gravfeltet som er registrert i Bømlo ligger på en flate i beitemarka på Meling (gnr. 101/8). Feltet inneholder minst 38 små, lave gravrøysar (figur 7).

Det er også registrert en rekke bosetningsspor fra steinalderen. De fleste av disse er funnet enten ved at man har tatt prøvestikk og funnet artefakter fra steinbrukende tid eller at det ligger grønnstein eller flint i torva. Det er ingen markering eller strukturer på markoverflaten (figur 8).

Figur 5. Gravrøys med bauta på Vardaneset. Id-nr 25788. Foto: Jan Brendalsmo, NIKU 2008.

Figur 6. Gravrøys på Vardhaug. Ombygd til varde eller sjømerke. Id-nr 66723. Foto: Jan Brendalsmo NIKU 2008.

Figur 7. Gravfeltet på Saughussetto. Id-nr: 25800. Foto: Jan Brendalsmo NIKU 2008.

I Bømlo er det flere steinbrudd der det er tatt ut stein for å produsere redskap i forhistorisk tid. Det mest kjente er grønnsteinsbruddet på Hespriholmen. Grønnstein var et svært ettertraktet råstoff i redskapsproduksjon i steinalderen, og arkeologen Sigmund Alsaker har benevnt Bømlo som steinalderens råstoffsenters på Sørvestlandet (Alsaker 1987). Bosetningsspor finnes også i form av

hellere der folk har hatt tilhold, blant annet på Ostrabakken på Folderøyhamn (figur 9).

I tillegg er det registrert flere tufter som ikke er mer nøyaktig datert enn til førreformatorisk tid. Tuftene har kraftige veggvoller og ligger innerst i vikene på Langaneset (se figur 24, side 17).

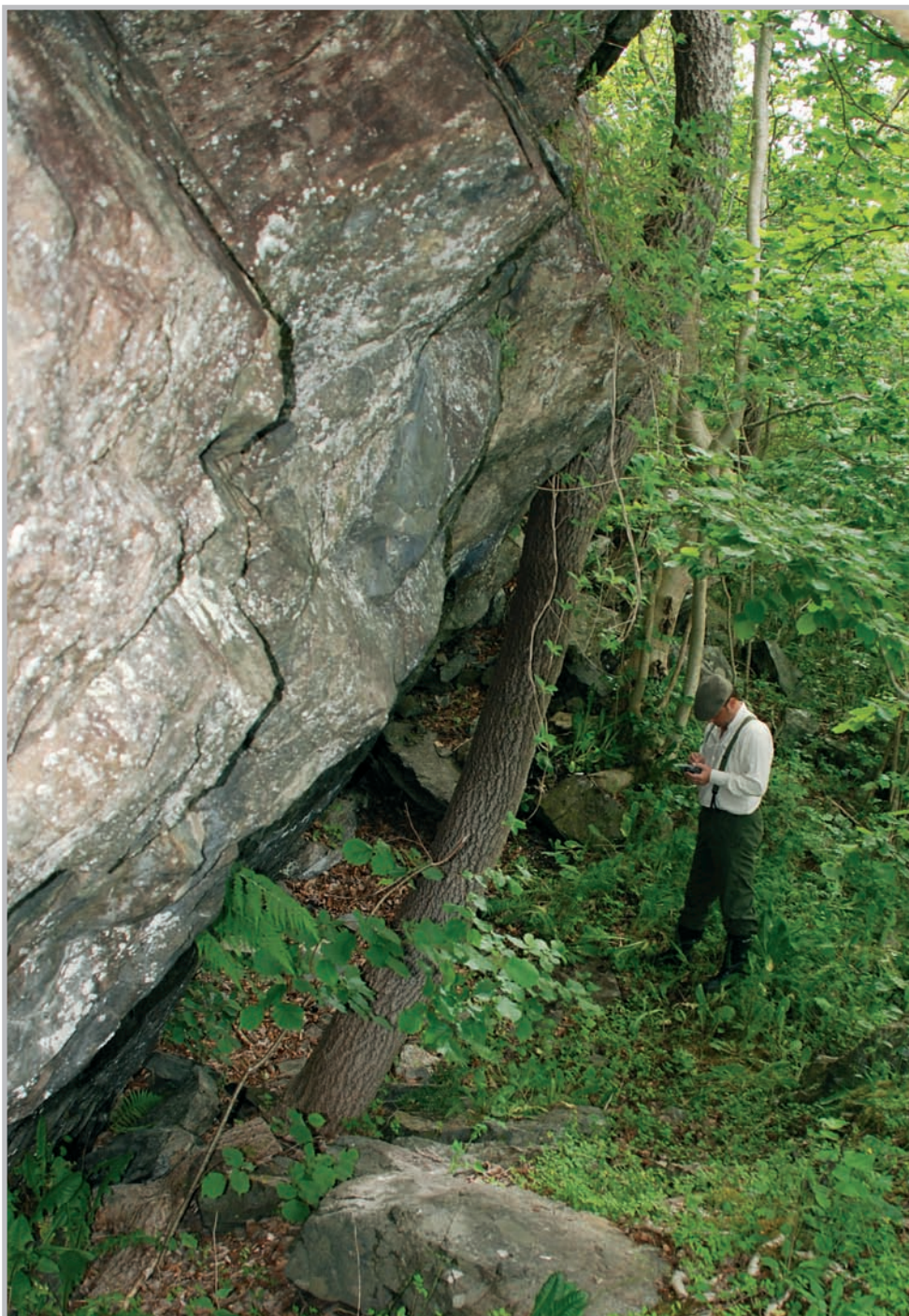

Figur 8. Steinalderboplassen i Kråketongsvikjo. Id-nr: 66725. Foto: Jan Brendalsmo NIKU 2008.

Alle de lokalitetene som ble registrert i 1987 ble beskrevet og kartavmerket. I dag er alle disse registreringsrapportene digitalisert, og både verbalbeskrivelsen og kartavmerkningene ligger inne i den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden.

Etter at ØK-registreringen fant sted er det også foretatt en del registreringer i regi av Hordaland fylkeskommune i forbindelse med anlegg av store veiprojekt, reguleringsplaner, nydyrkingssaker og diverse andre type saker. Slike registreringer gjøres fortløpende når det kommer inn plansaker til fylkeskommunen.

I 2003 ble det foretatt en kontroll av 252 av de registrerte kulturminnene i kommunen (Binns 2004). Bømlo er en av de 16 kontrollkommunene der kulturminnene skal kontrolleres hvert femte år. Resultatet fra denne undersøkelsen viste at fem fornminner var fjernet og 34 fornminner var skadet, mens ytterligere fire fornminner ikke ble gjenfunnet. To av de fjernede kulturminnene var frigitt (dvs. at det var gitt dispensasjon fra Lov om fornminner) og fagkyndig arkeologisk undersøkt. Det var gått 16 år mellom førstegangsregistreringen i 1987 og kontrollregistreringen i 2003.

Figur 9. Helleren på Ostrabakkjen. Id-nr: 16088. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

5 Kvalitetsvurdering av tidligere registreringer

5.1 Kontroll av kartfestingen

Under feltkontrollen er alle enkeltminner målt inn som flater ved hjelp av feltdatasamlere og GPSer. Feltutstyret som ble benyttet var *Qtek 9090 Windows Mobile 2003 Pocket PC Phone Second Edition*, samt en *Holux GR-236* Bluetooth GPS mottager. Programvaren som er benyttet er *ESRI ArcPad 6.0.3* med *ECW Plugin v.6.0*. Som bakgrunnsdata er det benyttet ECW-komprimerte ØK kartblad, N50 vektordata over Bømlo kommune fra Norge Digitalt sin ftp-server samt utsjekkede filer fra Askeladden som inneholdt kartfestede fornminner. Til selve kontrollregistreringen er Riksantikvarens standard fulgt ved at vi benyttet registreringsskjemaet utviklet av Riksantikvaren og Sør-Trøndelag fylkeskommune.

Gjenfinningen av fornminnene ved hjelp av GPS bød ikke på store problemer. Kvaliteten av kartavmerkningene fra de tidligste registreringene kan derfor sies å være svært god. Noen av lokalitetsavmerkningene har vi imidlertid utvidet eller justert i forhold til slik de opprinnelig var tegnet inn på kartet. Dette ble gjort fordi det ble oppdaget flere fornminner som hørte til i de allerede registrerte fornminnefeltene.

6 Resultat av kontrollen

6.1 Tilstandsending i perioden 2003-2008

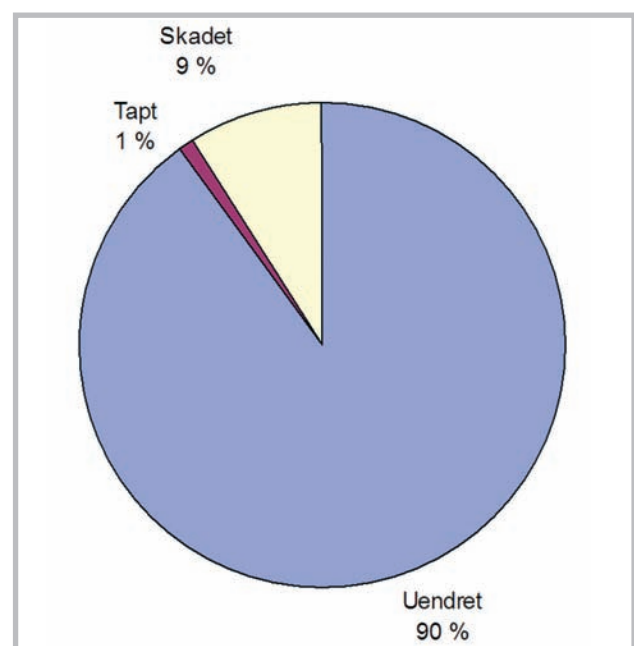
Det ble kontrollert 247 automatisk fredete kulturminner (fornminner) i Bømlo kommune i 2008. Alle lokaliteter der vi ikke fant igjen fornminnene i 2003 ble også oppsøkt.

I løpet av de siste fem årene siden forrige kontroll er det 222 fornminner som ikke har vært utsatt for noen fysiske endringer. Totalt har 22 fornminner vært utsatt for tiltak i denne perioden – noe som har ført til at fornminnene er skadet – mens tre er tapt i løpet av disse fem årene. Alle fornminnene ble funnet igjen og kunne identifiseres ut fra tidligere beskrivelser, også de som ikke ble funnet ved kontrollen i 2003 (figur 10, 11 og 12).

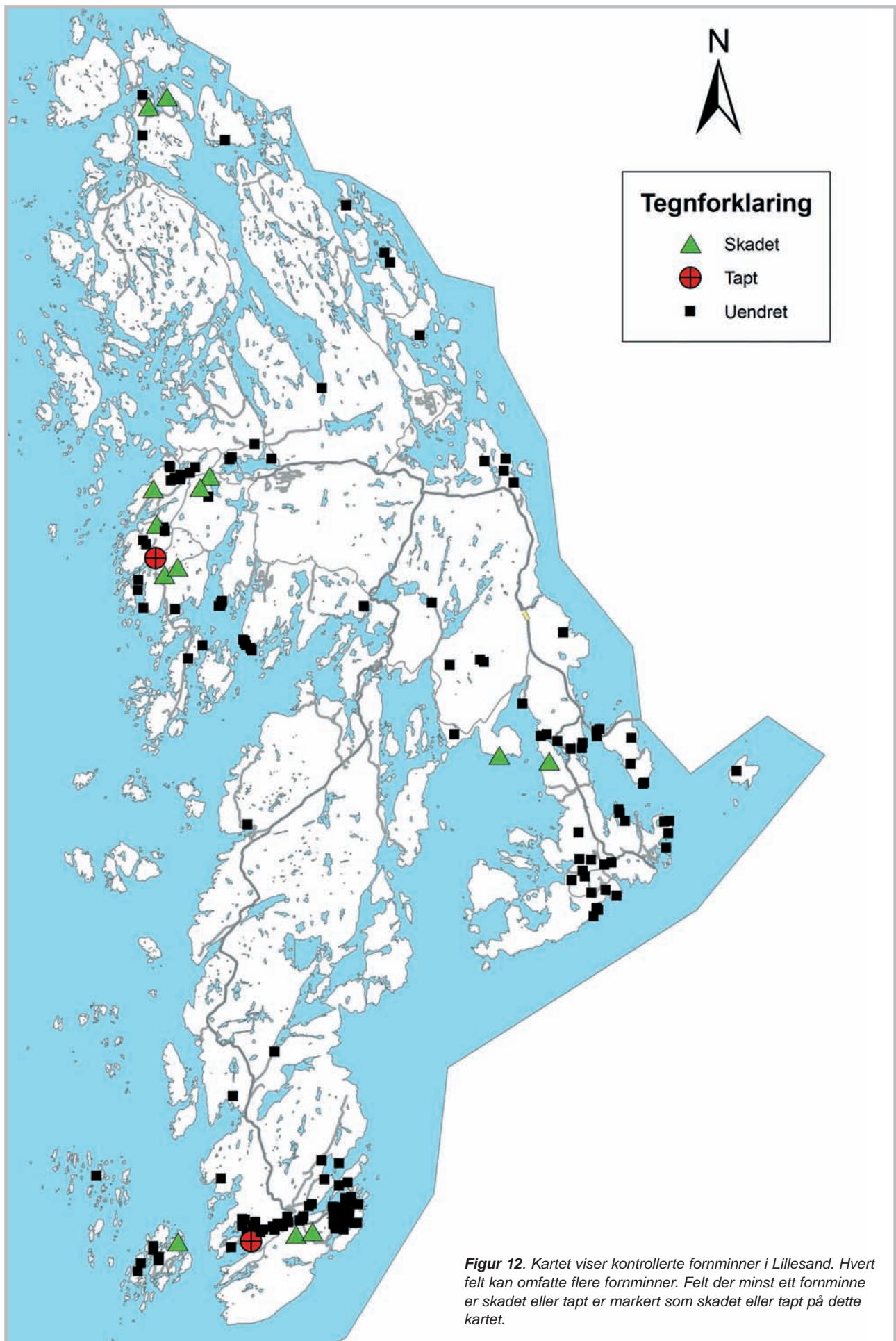
Blant de fornminnene som ikke har vært utsatt for fysiske tiltak er det imidlertid ett som er skjemmet. Det dreier seg om en gravrøys som blir brukt som opplagsplass for ved, stein og kvist (figur 13).

Figur 10. Tilstand for de registrerte fornminnene i 2008, sett i forhold til tilstanden i 2003.

Kommune	Samlet antall	Uendret	Tapt	Skadet
Bømlo	247	222 (90%)	3 (1%)	22 (9%)

Figur 11. Tilstand for de registrerte fornminnene i 2008, sett i forhold til tilstanden pr. 2003.

Figur 13. Gravrøysa som kalles Resagrefto brukes som opplagsplass for skrot. Id-nr: 55473. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

6.2 Areal og arealbruksendring

De aller fleste fornminnene i Bømlø, mer enn 80 %, ligger i utmarksområder eller i områder som brukes til beite (beite, marginalområder ved kysten, fjell/vidde eller uproduktiv skog). Bruksendringene har vært svært få i de siste fem årene.

6.3 Fornminner som er berørt av tiltak i perioden 2003-2008

Tapte fornminner

Innenfor denne kategorien finnes bare fornminner som er ulovlig fjernet uten forutgående undersøkelse. I Bømlø er dette to gravminner og en steinalderlokalitet.

Skadete fornminner

Dette omfatter tiltak som har ført til at selve fornminnet er skadet eller at det er utført inngrep i sikringssonen rundt fornminnet. Undersøkelsen viser at 22 fornminner er skadet i tiden etter kontrollregistreringen i 2003.

Tiltak i fornminnet eller i sikringssonen

Ulovlige tiltak i fornminnet omfatter alle typer inngrep som er egnet til å skade, flytte, forandre eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredete fornminner

(jfr. Kulturminneloven § 3). Ulovlige tiltak i sikringssonen omfatter alle typer inngrep som er utført innenfor fem meter av fornminnets synlige ytterkant (jfr. Kulturminneloven § 6).

Blant de skadete fornminnene er 17 gravminner, fire steinalderlokaliteter og en heller. Mange av disse var også skadet tidligere, men de er ytterligere beskadiget i dag.

6.4 Tiltak som har forårsaket skade eller fjerning av fornminner i perioden 2003-2008

Ved kontrollen ble det lagt vekt på å finne årsakene til at fornminner var fjernet eller skadet (figur 14 og 15). Betegnelsene for skade- og tapsårsaker følger terminologien i "NS 9450 Automatisk fredete fornminner. Registrering av tap og skade. Norsk Standard 1. utgave".

Figur 14. Antall tapte fornminner fordelt på tapsårsaker:

Kommune	Tidsrom	Jordbruk	Bygg, anlegg
Bømlø	5 år	2	1

Figur 15. Antall skadete fornminner fordelt på skadeårsaker:

Kommune	Tidsrom	Jordbruk	Bygg, anlegg	Hus/fritid	Natur	Hærverk
Bømlø	5 år	14	4	2	1	1

Jordbruk

Denne kategorien omfatter skader som kan oppstå som følge av blant annet pløying, dyrking, nydyrking, tildekking, planering, deponering av masse, husdyrhold, opparbeidelse av landbruks- og atkomstveier og lignende. I Bømlo var to gravminner tapt som følge av jordbruksaktiviteter, mens 14 var skadet. Skadene var hovedsakelig oppstått som følge av at det ble pløyd over og rundt gravminner.

Ved kontrollen i 2003 var man i ferd med å nydyrke et område der det tidligere var registrert åtte gravrøysler på et beite. Bare bunnlaget lå igjen av en av røysene, og en annen røys ble ikke gjenfunnet. De øvrige var uskadet. Ved kontrollen i 2008 ble det konstatert at to gravrøysler var helt fjernet, mens to andre var skadet ved nydyrkingen (figur 16).

Et annet gravfelt ligger på en åkerholme som man var i ferd med å fjerne i 2005. Arkeologer fra Hordaland fylkeskommune oppdaget dette i tide og feltet ble reddet. Ved kontrollen ble det påvist skader på flere av gravrøysene fordi det var blitt pløyd inntil dem (figur 17).

Bygg- og anleggsvirksomhet, industri- og veitbygging

Herunder hører skader som oppstår i forbindelse med grøfter, vann- og avløpsledninger, tildekking (bl.a. i forbindelse med deponering av byggeavfall), innebygging, parkeringsplass, slitasje (kjørespor i forbindelse med maskinell virksomhet/snørydding), veianlegg, kraftledningsstolper, kraftledninger under vann og atkomstveier (også i forbindelse med midlertidige atkomstveier under byggeprosessen). I Bømlo var det en steinalderlokalitet som var fjernet i forbindelse med utvidelse av vei, og

Figur 16. Gravfelt og nydyrkingsområde. Id-nr: 72840. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

Figur 17. Gravhauger på åkerholme på Sønstabø. Id-nr: 35713. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

fire som var skadet på grunn av veiutvidelse eller anlegg av vei til industribygg. To av disse var påført grus og pukk og er trolig helt ødelagt. En heller som var skadet i forbindelse med veianlegg i 2003 hadde fått tilført store mengder stein i sikringssonen ved vårt besøk (figur 18).

Husbygging og friluftsliv

Denne kategorien omfatter skader som følge av bl.a. nybygging eller utvidelser av boliger, campingplasser, hytteanlegg, hageanlegg, bryggeanlegg, garasjer, uthus, veiplaneringer (atkomstveier) og aktiviteter i forbindelse med friluftsliv. To fornminner var skadet i forbindelse med slike aktiviteter. En steinalderlokalitet var skadet som følge av bålbrekking, mens en annen gravrøys var avtorvet i sikringssonen for å gi plass til en lekestue.

Natur

Denne kategorien omfatter skader som skyldes naturlige årsaker som for eksempel rotvelt, flom, erosjon eller bygging av dyrehi. I Bømlø er et fornminne skadet som følge av slike hendelser. I dette tilfellet var det rotvelt som hadde forårsaket skader i sikringssonen til en gravrøys.

Hærverk

Det er nok litt drastisk å kalle barns lek med stein i en gravrøys for hærverk. På Nese ligger en fin gravrøys som tidligere lå i utmark. Nå er det bygd skole, idrettsbane og gang/sykelsti like ved røysa. Steinene i denne røysa har vært utsatt for omkalfatring i tiden etter at skolen ble bygd (figur 19).

Figur 18. Heller på Kvernanes. Id-nr: 45764. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

Figur 19. Gravrøys på Nese. Id-nr: 6722. Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

Ved kontroll av fornminner er det som regel vanskelig å dokumentere når de ulike tiltakene som har medført skade eller tap har funnet sted. Det er derfor ikke mulig å gi eksakte tall pr. år for hvor mange fornminner som er blitt berørt av tiltak. For at tallene skal ha utsagnsverdi og kunne brukes som sammenligningsmateriale i forbindelse med andre overvåkingsprosjekter, har vi likevel laget et estimat som beregner gjennomsnittlige tall for årlige tap og skader på fornminnene i Bømlo (figur 20 og 21).

6.5 Utviklingen 1987 - 2003 - 2008 (figur 22 og 23)

I 2003, da den første kontrollregistreringen ble gjennomført, ble det oppdaget at fem enkeltminner var fjernet, mens 34 var skadet. I tillegg ble ytterligere fire fornminner ikke gjenfunnet. I løpet av de 12 årene som var gått mellom registreringen og den første kontrollregistreringen var tapet pr. år i gjennomsnitt 0,12 % og skadete var 0,84 %. Av menneskelige aktiviteter var det bygg- og anleggsvirksomhet som hadde forårsaket de største tapene og de fleste skadene på fornminnene. Det var 252 fornminner som ble oppsøkt.

Ved undersøkelsen i 2008 ble de 247 gjenværende fornminnene oppsøkt. Ytterligere tre var tapt og 22 var skadet. Men de fire fornminnene som ikke ble gjenfunnet i 2003, ble identifisert og oppmålt. Tapte fornminner pr. år utgjorde da 0,24 % og skadeprosenten var 1,78.

Årlig tap og årlig skade av fornminner har begge hatt en økning i løpet av de siste fem årene. Jordbruket er den aktiviteten som forårsaker mest skade på fornminnene, og den har også påført flest tap. Tallene er små i denne undersøkelsen, men den viser at fornminner som ligger i bebygde pressområder er svært utsatt for endring.

Figur 20. Gjennomsnittlige tall for årlig tap av fornminner fordelt på tapsårsak i løpet av fem år.

Kommune	Tidsrom	Jordbruk	Bygg, anlegg
Bømlo	2003-2008	0,4 (0,16%)	0,2 (0,08%)

Figur 21. Gjennomsnittlige tall for årlige skader på fornminner fordelt på skadeårsak i løpet av fem år.

Kommune	Tidsrom	Jordbruk	Bygg, anlegg	Hus/friluftsliv	Natur	Hærverk
Bømlo	2003-2008	2,8 (1,13%)	0,8 (0,32%)	0,4 (0,16%)	0,2(0,08%)	0,4 (0,08%)

Figur 22. Prosentvis årlig tap innenfor de ulike tiltakstypene.

Kommune	Periode	Jordbruk	Bygg, anlegg	Hus/fritid	Sum
Bømlo	1987-2003		0,10	0,02	0,12
Bømlo	2003-2008	0,16	0,08		0,24

Figur 23. Prosentvis årlig skade innenfor de ulike tiltakstypene.

Kommune	Periode	Jordbruk	Bygg, anlegg	Hus/fritid	Natur	Hærverk	Materialuttak	Sum
Bømlo	1987-2003	0,05	0,15	0,15	0,47		0,02	0,84
Bømlo	2003-2008	1,13	0,32	0,16	0,08	0,08		1,78

7 Tendenser i trusselbildet

Fornminnene som er kontrollert i Bømlo ligger spredt i hele kommunen, men det er en overvekt av fornminner sør i kommunen ved Langevåg der befolkningspresset er stort.

Under feltarbeidet har vi sett en klar tendens i utviklingen. Befolkningen bosetter seg i tettsteder der fornminnene utsettes for press. Omleggingen i jordbruket fører til færre beitedyr, og de fornminnene som ligger i utkantstrøk blir raskt dekket av brisk og lyng slik som for eksempel tuftene på Langeset (figur 24) og gravrøysene ute ved havet (figur 6).

En annen tendens som vi oppdaget ved kontrollarbeidet er at fornminner slik som steinalderboplasser, der det ikke er synlige strukturer på markoverflaten, ikke vekker stor entusiasme hos lokalbefolkningen.

8 Konklusjon

Kontrollregistreringen i Bømlo omfatter 247 fornminner. De fleste fornminnene er gravminner og bosetningsspor som steinalderboplasser og hellere. Mer enn 80 % ligger i utmarksområder.

I løpet av disse fem årene (2003–2008) er tre fornminner fjernet og 22 er påført en eller annen form for skade. Dette betyr at 10 % av det totale antall fornminner som ble oppsøkt i 2008 hadde vært utsatt for en eller annen form for endring.

Jordbruket er den sektoren som har forårsaket de fleste skadene på fornminnene i Bømlo.

Den største trusselen for fornminnene i kommunen ser ut til å være aktiviteter i forbindelse med jordbruk og infrastruktur.

Gjengroing vil i de nærmeste årene bety at opplevelsverdien av fornminnene på Bømlo forsvinner.

Figur 24. Hustuft i Vestre Hundavik. Id- nr: 25790. Foto: Jan Brendalsmo NIKU 2008.

Figur 25. Ryholittbruddet på Sigglo der det er tatt ut stein til redskap. Feltet er datert til 4900 før vår tid (Alsaker 1987). Id-nr: 6716.
Foto: Alma Thuestad, NIKU 2008.

9 Kilder

Alsaker, Sigmund 1987. Bømlø - Steinalderens råstoff-sentrum på Sørvestlandet. Arkeologiske avhandlinger 4. Historisk museum, Universitetet i Bergen.

Askeladden. Kulturminneregister. Riksantikvaren.

Binns, Kari Støren 2004. Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Bømlø kommune, Hordaland 2003. – NIKU Tema 8. Oslo.

Lov om Kulturminner av 9. juni 1978.

Norsk Standard: Automatisk fredete kulturminner - Registrering av tap og skade. NS 9450, 1.utgave oktober 2003.

Sollund, M.-L.B. 2008. Fornminner i fare - til alle tider. – Viking. Norsk arkeologisk årbok 2008 (LXXI): s. 179-192. Oslo.

St.meld. nr. 26 (2006-2007) Regjeringens miljøpolitikk og rikets miljøtilstand. - Det kongelige miljøvern-departement.

St.meld. nr. 16 (2004-2005) Leve med kulturminner. - Det kongelige miljøvern-departement.

www.bømlø.kommune.no (lest 6.1.2009)

www.ssb.no/kommuner (lest 6.1.2009)

Vedlegg

Bømlø kommune 2008. Fornminner som er tapt, skadet eller ikke gjenfunnet etter første kontrollregistrering i 2003.

Id-nr	Kategori	Tilstand 2008	Endringsårsak 2008	Merknad
55470-4	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
55470-5	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
55470-6	Gravhaug	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
6721-1	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Tråkkskader fra beitedyr
72840-6	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
72840-7	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
35713-4	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
35713-5	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
35713-6	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
35713-7	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
35713-8	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
35713-10	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
55476-1	Gravhaug	Skadet	Jordbruksskader	Pløyeskader
72829-1	Steinalderlokalitet	Skadet	Husbyggings- og friluftsskader	Bålbrenning i rydningsrøysene
45767-1	Gravrøys	Skadet	Jordbruksskader	Trakk fra dyr
6722-1	Gravrøys	Skadet	Hærverk	Barns lek med stein
6717-1	Gravrøys	Skadet	Natur	Rotvelt
55453-1	Gravrøys	Skadet	Husbyggings- og friluftsskader	Avtorvet i sikringssonen med lekestue
25803-1	Steinalderlokalitet	Skadet	Bygg/anlegg, industri/vei	Vei gjennom
45764-1	Heller	Skadet	Bygg/anlegg, industri/vei	Steinmasser i sikringssonen. 2003: Skadet av vei
55462-1	Steinalderlokalitet	Skadet	Bygg/anlegg, industri/vei	Bygning, vei. Kan være rester igjen?
55473-1	Gravrøys	Skjemmet		Kvistkapp, komposthaug.
72840-1	Gravrøys	Tapt	Jordbruksskader	Nydyrket
72840-2	Gravrøys	Tapt	Jordbruksskader	Nydyrket
66714-1	Steinalderlokalitet	Tapt	Bygg/anlegg, industri/vei	Vegutvidelse
55460-1	Steinalderlokalitet	Tildekket	Bygg/anlegg, industri/vei	Grus, pukk på stedet. Kan være fjernet

NIKU publikasjonsliste / Publications

pr. 5. mars 2009

Fra 2003 avslutter NIKU tidligere serier og etablerer to nye, NIKU Rapport og NIKU Tema. F.o.m. 2001 er samtlige utgivelser tilgjengelig på www.niku.no som pdf-filer.

Nye serier f.o.m. 2003:

NIKU Rapport

1 Bergstadens Ziir; Røros kirke. Tilstand og tiltak. *Brænne, J.* 2003. 97 s.

2 «Intet forandrer seg så ofte som fortiden». Om krusifiksene i Ringebu stavkirke. *Stein, M., Bronken, I. A., Nyhlén, T., Strand-skogen, K. og E. S. Tveit.* 2003. 114 s.

3 Den bemalte og forgylte kalvariegruppen fra 1100-tallet i Urnes stavkirke. Konservering 2001-2003. *Frøysaker, T.* 2003. 89 s.

4 Samiske Kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Nord Troms og Finnmark. *Svestad, A. og Bar-lindhaug, S.* 2003. 15 s. Utsolgt, kun som pdf-fil.

5 Alterskapet i Grip stavkirke. Et 1700-talls alterskap fra middelalderen. Konservering 2001-2003. *Olstad, T.M.* 2003. 59 s.

6 Hamar Cathedral ruin. Archaeological investigations 1996-1998. *Reed, Stan.* 2005. 244 s. Utsolgt, kun som pdf-fil.

7 Samiske urgraver. Statusrapport med forslag til miljøovervåkingsprogram. *Myrvoll, E.R.* 2005. 37 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

8 Lysekroner frå Nøstetangen glasverk. Dokumentasjon, vurdering av originalitet, sikring og konservering. *Bjørke, A.* 2006. 55 s.

9 Evaluering av digitale dokumentasjonssystemer for arkeologiske utgravninger. *Molaug, P.B., Petersén, A., Risan, T.* 2006. 19 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

10 Kulturminneforvaltningens og planarbeidets historie på Røros. "Kulturarv og verdiskaping. Økonomiske virkninger av kulturarven på Røros". Arbeidspakke 1. *Andersen, S. og Brænne, J.* 2006. 89 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

11 Ikonene i St. Georgs kapell, Neiden, Sør-Varanger kommune. Kontekst, motiver, teknikk og restaurering. *Norsted, T.* 2006. 71 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

12 Landskap og historie-GIS. Historisk landskapsanalyse i Vestre Slidre, Oppland. *Guttormsen, T. S.* 2007. 43 s. (Finnes kun som Pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

13 Konservering av Peter Reimers' altermalerier i Valle kirke, Lindesnes kommune i Vest-Agder. *Ford, T.-O. og Frøysaker T.* 2007. 30 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

14 Samiske kirkegårder. Registrering av automatisk freda samiske kirkegårder i Finnmark, Troms og Nordland. *Myrvoll, E.R.* 2007. 36 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

15 Kulturarv som kapital. En analyse av kulturarvskapitalens diversitet på Røros som et grunnlag for tenkning om verdiskaping. Delprosjekt 5 i forskerprosjektet "Verdiskaping Røros". *Guttormsen, T. S., & Fageraas, K.* 2007. 105 s + vedlegg. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

16 Konservering av kirkeskip. Bønsnes kirke, Hole kommune i Buskerud. *Smith, H.* 2007. 22 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

17 Kulturhistoriske registreringer. Porsangermoen – Halkavari skytefelt. *Barlindhaug, S., Risan, T. & Thuestad, A.E.* 2007. 127 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

Kontaktadresse / Publications can be bought from:

NIKU, Postboks 736 Sentrum, N-0105 Oslo

Tlf./Tel.: (+47) 23 35 50 00. Faks/Fax: (+47) 23 35 50 01

E-mail: kirsti.e.sundet@niku.no

18 Flybåren laserskanning og registrering av kulturminner i skog. Fase 2. *Risbøl, O., Gjertsen, A.K., og Skare, K.* 2007. 33 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

19 Kulturminneverdier i by mellom bevaring og byutvikling. Et kunnskapsgrunnlag. *Omland, A., Berg, S.K., Mehren, A. og Eldal, J.C.* 2007. 59 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

20 Lokala röster och lokala värden. En studie av Ålgårds kyrkas betydelse för icke-kyrkogångare. *Grahn, W.* 2007. 43 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

21 Alterskapet fra senmiddelalderen i Hadsel kirke – et alterskap attribuert til Lekagruppen. - Undersøkelser og behandling av alterskapet. Oppmåling av fire skap i Lekagruppen. *Olstad, T.M.* 2008. 83 s.

22 Flybåren laserskanning og registrering av kulturminner i skog. Fase 3. *Risbøl, O., Gjertsen, A.K., og Skare, K.* 2008. 43 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

23 Maleriene i Fingalshula, Gravvik i Nærøy. *Norsted, T.* 2008. 101 s. (Finnes kun som Pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

24 Samiske helligsteder. Tradisjon – registrering – forvaltning. *Myrvoll, E.R.* 2008. 50 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

25 Krusifikset og madonnaskapet i Hedalen stavkirke. Undersøkelse 2006-2008. *Stein, M. og Andersen, E.* 2008. 82 s.

26 Før og etter. Overvåking av tilrettelagte kulturminner. *Myrvoll, E.R. og Thuestad, A.E.* 2009. 128 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

27 Interseksjonella konstruktioner och kulturminnesförvaltning. *Grahn, W.* 2009. 60 s. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

28 Kulturmiljøvurdering i Hammerdalen – Larvik. *Berg, S.K., Hvinden-Haug, L.J. og Larsen, K.C.* 2009. 66 s + vedl. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

29 Kulturmiljøbegrepet som teoretisk/analytisk begrep og som praktisk begrep for forvaltningen? *Molaug, P.B., Sollund, M.-L. B., Sæterdal, A.* 2009. 41 sider. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

30 Visuell innvirkning på kulturminner og kulturmiljøer. En studie med utgangspunkt i vindparkutbygging på Lista. *Larsen, Kari, Jerpåsen, Gro.* 2009. 29 sider. (Finnes kun som pdf-fil på nettet. Utskrift kan bestilles hos NIKU.)

NIKU Tema

1 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Eidskog kommune, Hedmark 2002. *Sollund, M.-L.* 2003. 20 s.

2 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Saltdal kommune, Nordland 2002. *Barlindhaug, S. og Holm-Olsen, I.M.* 2003. 22 s.

3 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sandnes kommune, Rogaland 2002. *Haa-valdsen, P.* 2003. 16 s.

4 Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skjåk kommune, Oppland 2002. *Binns, K.S.* 2003. 22 s.

- 5** NIKU strategiske instituttprogram 2001-2006. Verneideologi. NIKU-seminar 4. februar og 25. april 2002. *Seip, E.* (red.) 2003. 77 s.
- 6** Bevaring av samlingane ved fem statlege museer. Undersøkingar utført for Riksrevisjonen. *Bjørke, A.* 2003. 95 s.
- 7** På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år. *Amundsen, H. R., Risbøl, O. & Skare, K.* (red). 2003. 112 s. Utsolgt, kun pdf-fil.
- 8** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Bømlo kommune, Hordaland, 2003. *Binns, K.S.* 2005. 20 s.
- 9** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Horten kommune, Vestfold, 2003. *Sollund, M.-L.* 2004. 17 s.
- 10** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Lillesand kommune, Aust-Agder, 2003. *Sollund, M.-L.* 2004. 20 s.
- 11** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sortland kommune, Nordland, 2003. *Holm-Olsen, I.M.* 2004. 17 s.
- 12** Landskap under press – Urbanisering og kulturminnevern. En studie med eksempler fra Nannestad og Stavanger. 2004. *Swensen, G., Jerpåsen, G., Skogheim, R., Saglie, I-L, Guttormsen, T.* S. 95 s.
- 13** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sarpsborg kommune, Østfold, 2004. *Sollund, M.-L.* 2005. 29 s.
- 14** Fra vernesone til risikosone. Studier i middelalderbyene Bergen og Tønsbergs randsoner. *Nordeide, S.W.* (red.) 76 s.
- 15** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skien kommune, Telemark 2005. *Sollund, M.-L.* 24 s.
- 16** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Grong kommune, Nord-Trøndelag 2005. *Sollund, M.-L.* 26 s.
- 17** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Tromsø kommune, Troms 2005. *Holm-Olsen, I. M.* 22 s.
- 18** Kultur – minner og miljøer. Strategiske instituttprogrammer 2001-2005. *Egenberg I.M., Skar B. og Swensen, G.*(red.). 2006. 354 s.
- 19** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Fræna kommune, Møre og Romsdal, 2006. *Sollund, M.-L.* 2007. 19 s.
- 20** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Nord-Aurdal kommune, Oppland, 2006. *Sollund, M.-L.* 2007. 21 s.
- 21** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Eidskog kommune, Hedmark 2007. *Sollund, M.-L.* 2008. 20 s.
- 22** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sandnes kommune, Rogaland 2007. *Sollund, M.-L.* 2008. 20 s.
- 23** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Saltdal kommune, Nordland 2007. *Thuestad, A.E.* 2008. 20 s.
- 24** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Skjåk kommune, Oppland 2007. *Thuestad, A.E.* 2008. 20 s.
- 25** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Guovdageainnu suohkan/Kautokeino kommune, Finnmark 2006. *Holm-Olsen, I.M. og Thuestad, A.E.* 2008. 19 s.
- 26** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Lillesand kommune, Aust-Agder 2008. *Sollund, M.-L.* 2009. 21 s.
- 27** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Bømlo kommune, Hordaland 2008. *Sollund, M.-L.* 2009. 21 s.
- 28** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Horten kommune, Vestfold 2008. *Sollund, M.-L.* 2009. 17 s.
- 29** Fortidens minner i dagens landskap. Status for automatisk fredete kulturminner i Sortland kommune, Nordland 2008. *Thuestad, A.E.* 2009. 20 s.

Annet

Kulturminner – en ressurs i tiden (Jubileumsbok – NIKU 10 år). *Paludan-Müller, C. og Gundhus, G.* (Red). 2005. 184 s.